

ОТОБРАЖЕНИЕ СМЕРТИ И ЗАГРОБНОЙ ЖИЗНИ В ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И НОВОГО ВРЕМЕНИ В ИНОСТРАННОЙ И БЕЛОРУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Н. В. СТАХНО¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Республика Беларусь

Анализируются работы историков, посвященные теме восприятия смерти человеком в эпохи Средневековья и Нового времени. Обозначен круг научных проблем, которые были разработаны учеными. Утверждается, что изучение данной темы изначально входило в сферу интересов археологов и этнологов, а для историков долгое время оставалось табуированным. Сделан вывод о том, что в мировой историографии пик интереса к данной проблематике наблюдался в конце 1970-х – начале 1980-х гг., у наших ближайших соседей – в 1990-х гг., а на территории Беларуси она все еще ждет своего исследователя. Отмечено, что, несмотря на разнообразие проанализированной литературы, нельзя утверждать, что тема раскрыта в различных аспектах и требует только обобщения накопленных знаний. Указано, что большинство исследователей лишь вскользь затрагивали тему восприятия смерти и проблему коннотации книжных и художественных произведений с менталитетом.

Ключевые слова: историография; ментальность; смерть; загробная жизнь; Средневековье; Новое время.

DISPLAYING OF DEATH AND AFTERLIFE IN THE MIDDLE AGES AND THE MODERN AGES IN FOREIGN AND BELARUSIAN HISTORIOGRAPHY

N. V. STAKHNO^a

^aBelarusian State University, Nezavisimosti avenue, 4, 220030, Minsk, Republic of Belarus

The paper discusses history researches on death perception in the Middle Ages and the Modern Ages. It outlines the range of problems that have been developed over the study period. The author pays attention on fact, that problem of a death originally belonged to the archaeologists' and anthropologists' sphere of interest, while for historians it remained taboo for a long time. As a result of the work we have come to several conclusions: firstly, in world historiography peak interest in the problems observed in the late 1970s – early 1980s. Our nearest neighbors have it in the 1990s. In our country this theme is waiting for its researcher. Secondly, despite of the literature diversity, we cannot assert that the subject matter disclosed from different aspects and requires only a generalization of accumulated knowledge. Most of the works have their own significant specifics; the authors rarely refer to the theme of death perception and the connotation of books and artistic works with the mentality.

Key words: historiography; mentality; death; afterlife; the Middle Ages; the Modern Ages.

Думкі пра смерць і замагільнае жыццё з даўніх часоў турбавалі чалавека. Менавіта ў Сярэднявеччы, калі рэлігія дамінавала над грамадскай свядомасцю, увага людзей была сканцэнтравана на такіх паняццях, як смерць, Страшны суд, адплата, пекла, рай. Першапачаткова вывучэнне дадзенай праблематыкі ўваходзіла ў сферу інтарэсаў археолагаў і этнолагаў, якія даследавалі пахавальныя рытуалы і вераванні, і доўгі час заставалася па-за ўвагай гісторыкаў. Уключэнне ўспрымання чалавекам катэгорыі смерці ў кола навуковых праблем, якія вывучаюць гісторыкі, было з'явай таго ж парадку, што і зварот навукоўцаў да такіх паняццяў, звязаных з ментальнасцю, як час, прастора, сям'я, дзяцінства, страх, пачуцці і г. д.

Упершыню на катэгорыю смерці з пункту гледжання гісторыі паглядзеў нідэрландскі навуковец Ё. Хейзінга ў сваёй грунтоўнай працы «Восень Сярэднявечча» [1]. Аўтар закрануў такія аспекты,

як жалоба, надмагіллі і вобразы смерці. Гісторык адзначыў, што ў XV ст. напаміны пра смерць знаходзіліся паўсюдна, а галоўная ідэя, якая ў іх закладвалася, – тленнасць усяго зямнога. Трэба адзначыць, што, нягледзячы на пэўную павярхоўнасць разгляду тэматыкі смерці, даследчык адкрыў яе для гісторыкаў і пры выкарыстанні даволі шырокага кола крыніц (гравюры, фрэскі, надмагіллі, літаратурныя творы, успаміны, тэалагічныя творы і г. д.) ёміста ахарактарызаваў стаўленне чалавека позняга Сярэднявечча да смерці і замагільнага жыцця.

Важны штуршок вывучэнне ўспрыняцця смерці людзьмі розных эпох атрымала ў межах трэцяга пакалення школы «Аналаў», якая аформілася ў Францыі ў 1970-х гг. Першым яе прадстаўніком, які працаваў у дадзеным напрамку, быў Ф. Ар'ес. У 1977 г. ён выдаў грунтоўную працу «Чалавек перад тварам смерці» [2]. Храналагічныя межы даследавання былі надзвычай шырокімі – ад пачатку

хрысціянскай цывілізацыі ў Еўропе да сучаснасці, што тлумачылася надзвычайнай маруднасцю змены ментальнасці. У сваёй кнізе Ф. Ар'ес вызначыў пяць асноўных этапаў змены ментальных установак у дачыненні да смерці: ад адсутнасці страху і пазітыўнага стаўлення ў раннім Сярэднявеччы праз песімізацыю чаканняў і драму сыходу каханых людзей у Новы час да замоўчвання і медыкалізацыі смерці ў XX ст.

Да недахопаў працы Ф. Ар'еса можна аднесці адсутнасць тлумачэння прычын пераходу ад аднаго этапу да іншага. Аўтар хоць і абавіраецца на шырокае кола крыніц, аднак часам ігнаруе пісьмовыя помнікі і аналізуе галоўным чынам іканаграфію. Акрамя таго, распрацаваная ідэя паступовай эвалюцыйнай індывідуалізацыі ўспрыняцця смерці вымушае даследчыка ігнараваць прыметы, якія супярэчаць яго канцэпцыі.

У сваёй працы «Смерць і Захад з 1300 г. да нашых дзён» [3] М. Вовель уступіў у палеміку з Ф. Ар'есам. Даследчык прытрымліваўся марксісцкай ідэалогіі і сцвярджаў, што вобраз смерці ўключаецца ва ўсеабдымную цэласнасць спосабу вытворчасці. На яго думку, у вобразе смерці знаходзіць сваё адлюстраванне грамадства, але гэта скажонае выяўленне, разглядаць якое неабходна толькі ў шчыльнай сувязі з эканамічнымі, сацыяльнымі, дэмаграфічнымі і ідэалагічнымі аспектамі жыцця. Даследчык падкрэсліваў непасрэдную сувязь паміж матэрыяльнымі ўмовамі жыцця і тымі ўяўленнямі і вераваннямі, якія фарміруюцца ў розных класах. Акрамя таго, М. Вовель адышоў ад эвалюцыйнай канцэпцыі Ф. Ар'еса і ахарактарызаваў Рэфармацыю як самую значную рэвалюцыю ў гісторыі калектывных уяўленняў, у выніку якой нарадзіўся новы, трагічны вобраз смерці, дзе жыццё – гэта загадка прайграная барацьба з апошняй. Моцным бокам даследавання М. Вовеля з'яўляецца падрабязны аналіз дэмаграфічных даных, якія выкарыстоўваюцца для таго, каб знайсці канатацыю паміж пануючай у грамадстве канцэпцыяй смерці і дэмаграфічнай сітуацыяй.

Грунтоўнае даследаванне «Узнікненне чыстца» выдаў яшчэ адзін прадстаўнік школы «Аналаў» – Ж. Ле Гоф [4]. Як мяркуе аўтар, канчатковае афармленне ідэі пра наяўнасць чыстца адбылося напрыканцы XII ст. Гэту з'яву даследчык расцэньваў як свайго роду ментальную рэвалюцыю, якая змяніла псіхалагічныя структуры і ўнутраныя ўстаноўкі ў дачыненні да прасторы і часу. Такі паварот тлумачыўся тым, што час надыходжання Страшнага суда быў адтэрмінаваны, інтарэсы хрысціян перамясціліся з нябёсаў на зямлю, у іх з'явілася цяга да матэрыяльных даброт. Камерцыялізацыя жыцця выклікала некаторыя зрухі ў маралі. Калі раней меркавалася, што чалавек, які займаўся грашовымі аперацыямі, дакладна трапіць у пекла, то з «вынаходніцтвам» чыстца ён мог разлічваць

на ачышчэнне ад грахоў у полімі. Акрамя таго, новая лакацыя іншасвету ставіла жывых у актыўную пазіцыю ў дачыненні да памерлых – зараз яны маглі паўплываць на тэрмін пакут сваіх блізкіх і аблегчыць іх становішча. Як падкрэсліваў Ж. Ле Гоф, догмат чыстца не быў прыдуманым багасловамі, ён узнік у шырокіх пластах ментальнасці і праглядаўся яшчэ ў раннесярэднявечных уяўленнях пра замагільны свет.

Французскі даследчык Ж. Дэлуюм у сваёй працы «Грэх і страх» [5] паказваў уплыў рэлігійнай прапаганды страху перад грахам і пеклам на жыццё чалавека. Навуковец засяродзіў увагу на апафеозе макабрычнага мастацтва XVI ст., вялікай папулярнасці трактатаў *Ars moriendi*, феномене прагі смерці і іканаграфіі танца смерці. Вельмі цікавым з'яўляецца погляд аўтара на кнігі, пропаведзі і выяўленчае мастацтва як на медыя, з дапамогай якіх вызначалася, як змясціць пакуль яшчэ не адчужанага чалавека, што жыве ў згодзе з прыродай, у новы, штучны палітычны парадак, які мабілізуе яго на ўладкаванне еўрапейскага гістарычнага свету. Вырашалася гэта праблема шляхам унясення разладу, канфлікту ў ціхамірнае існаванне чалавека, заражэння яго страхам смерці, нявызначанасці перспектывы разнастайных грахоў і непазбежнасці адплат.

Сярод прадстаўнікоў рускай гістарычнай навукі тэму смерці закранаў А. Гурэвіч, які акрэсліў агульную мадэль сярэднявечнай ментальнасці ў манаграфіі «Катэгорыі сярэднявечнай культуры» [6]. Аўтар звярнуў увагу на стаўленне чалавека да свайго лёсу пасля смерці, прастору і час у замагільным свеце, з'яўленне катэгорыі чыстца. Даследчык сцвярджаў, што ў ментальнасці сярэднявечнага чалавека замагільны і зямны свет не мелі дакладнай мяжы і шмат у чым былі падобныя. У іншай працы А. Гурэвіча «Культура і грамадства сярэднявечнай Еўропы вачамі сучаснікаў» [7] асновай вывучэння ментальнасці сталі прыклады (*exempla*) – жанр сярэднявечнай літаратуры, які апавядае пра вандроўкі ў замагільны свет. Менавіта ў прыкладах мы сутыкаемся з будзённымі кантактамі абодвух светаў і знаходзім сведчанні пра інтэнсіўныя сувязі паміж імі. У працы адзначаецца, што споведзь, пакаянне, імшы і падарункі касцёлу вельмі дапамагаюць памерлым у замагільным свеце, бо значна скарачаюць пакуты ў чыстцы, нават ёсць магчымасць змяніць лёс тых, хто нясе пакаранне ў пекле.

Польскі даследчык Б. Рок у дзвюх манаграфічных працах [8; 9] паспрабаваў перанесці гісторыю ментальнасці на глебу даўняй Рэчы Паспалітай (РП). Структура абедзвюх кніг аналагічная: аўтар пачынае з аналізу праблем старасці і хвароб, якія былі прадвеснікамі смерці, далей апісвае падрыхтоўку да цырымоніі пахавання, аплакванне памерлага, перадае ўяўленні пра замагільны свет, а таксама звяртае ўвагу на асаблівасці ўспрымання смерці нечаканай,

гвалтоўнай. Дакладная логіка апісання і спроба стварыць абагуленую карціну перажыванняў, звязаных з паміраннем і смерцю ў часы РП, безумоўна, з'яўляюцца моцнымі бакамі манаграфій. Але ёсць у працах і шмат недахопаў. Напрыклад, асноўнымі крыніцамі для Б. Рока сталі пахавальныя прамовы, казанні, так званыя падручнікі добрай смерці – працы пра тое, як трэба паміраць, каб не пакутаваць у замагільным жыцці. Тэстаменты выкарыстоўваліся даволі рэдка, а творы мастацтва аўтар увогуле абмінуў увагай. Акрамя таго, спробу даследчыка ахапіць усе канфесіі і рэлігіі РП нельга назваць удалай. За аснову Б. Рок браў уяўленні каталікоў, а на асаблівасці ва ўспрыманні смерці пратэстантамі, мусульманамі і іўдзеямі адвёў зусім нязначнае месца, не раскрыўшы дадзенага пытання да канца. Больш за тое, аўтар часта экстрапаліраваў вывады, зробленыя на аснове крыніц шляхецкага паходжання, на ўсё грамадства.

Беларускія даследчыкі абыходзяць праблематыку смерці і закранаюць яе толькі ў навукова-папулярных працах па гісторыі паўсядзённасці [10].

Пытанні ўспрымання смерці разглядаліся таксама пры даследаванні шэрагу крыніц. Звернемся толькі да самых значных такіх прац.

Пры вывучэнні актаў апошняй волі дадзенай праблеме закралі польская даследчыца В. Зялецка [11] (звяртала ўвагу на адрозненні паміж каталікамі, праваслаўнымі, уніятамі і пратэстантамі; вывучала шэраг аспектаў, звязаных са смерцю: як чакалі заканчэння жыцця і як да яго рыхтаваліся, як абіралася месца пахавання, якое значэнне надавалася малітвам); украінскія даследчыцы Н. Белавус [12] (разглядала не толькі праблематыку гісторыі, структуру, тэрміналогію тэстаменту, але і стварыла з іх дапамогай мадэль вобразу смерці) і Н. Якавенка [13; 14] (даследавала сакральную прастору і месцы пахавання князёў і шляхты на Валыні).

Значнае месца ў распрацоўцы праблемы займаюць літаратуразнаўчыя даследаванні. Кнігам, якія апавядаюць пра мастацтва добрай смерці, свае працы прысвяцілі М. Уладарскі [15] (не толькі прааналізаваў тэксты твораў, але і паспрабаваў звязаць іх з пэўнымі рысамі ментальнасці) і Г. Гушал [16] (зрабіў важную выснову пра тое, што менавіта творы гэтага тыпу былі крыніцай ведаў шырокіх колаў насельніцтва аб эсхаталогіі).

Праблематыка пахавальных казанняў атрымала больш шырокае асвятленне ў гістарыяграфіі. Адным з першых яе даследчыкаў быў М. Косман [17], які прасачыў эвалюцыю такой літаратуры з канца XVI да сярэдзіны XVII ст. і абгрунтаваў думку пра тое, што казанні выкарыстоўваліся не толькі для ўсхвалення памерлага і суцяшэння яго блізкіх, але і для прапаганды. Даследчык М. Сквара ў сваёй працы [18] ахапіў гісторыю пахавальных казанняў ад Антычнасці да канца XVII ст., а таксама правёў

сістэматызацыю польскіх прамоў. Гісторык А. Новак звярнула ўвагу на замагільную тапаграфію, якая даносілася да абывацеля праз казанні на пахаваннях і фунеральную літаратуру, а таксама лінейна разгледзела асноўныя пункты, звязаныя са смерцю, пачынаючы ад думак пра скон і рэгулярных споведзей як галоўных гарантаў добрай смерці і заканчваючы памінаннем душы для дапамогі ёй у замагільным свеце [19].

Што тычыцца аналізу літаратурных твораў, то тут неабходна адзначыць працы ўкраінскай даследчыцы Л. А. Беражной, якая ў артыкуле «Украінска-беларуская паэзія і драматургія XVII ст. аб смерці і замагільным свеце» [20] прааналізавала творчасць паэтаў праз прызму ўспрымання імі смерці. Асноўны недахоп дадзенай працы – ігнараванне беларускіх паэтаў і канцэнтрацыя толькі на чатырох украінскіх літаратарах. Польскі гісторык А. Навіцкая-Яжова ў сваіх працах разглядала фунеральную паэзію і жалобныя песні, шырока выкарыстоўваючы параўнанне каталіцкіх і пратэстанцкіх твораў [21; 22].

Не меншую вартасць і цікавасць маюць даследаванні, прысвечаныя цырыманіям пахавання і звязаным з ім выяўленчым элементам (часовая архітэктура, пахавальныя партрэты) [23; 24]. У артыкуле «*Pompa funebris* у Вільні да часу падзелаў РП» М. Косман прасачыў гісторыю станаўлення пахавальных традыцый ад паганскага перыяду да часоў Контррэфармацыі [25]. Даследчык звяртаўся галоўным чынам да пахаванняў вялікіх князёў і магнатэрыі. Звяртаў увагу і на пахавальныя традыцыі розных канфесій. Сапраўды манументальнай з'яўляецца манаграфія Ю. Храсціцкага [26], у якой аўтар прасачыў гісторыю складвання пахавальных традыцый ад самай старажытнасці, апісаў віды *pompa funebris* і агульную карціну шляхецкага пахавання праз дэталёвую характарыстыку ўсіх яго складнікаў: труннага партрэта, пахавальных казанняў, дэкарацый і архітэктуры, штучнага асвятлення, праграмы мерапрыемства і г. д.

На аснове праведзенага гістарыяграфічнага аналізу можна зрабіць некалькі высноў. Па-першае, праблематыка ўспрымання смерці ў гістарычнай навуцы пачала сваё развіццё не так даўно (першыя значны ўсплёск цікавасці да праблемы адбыўся напрыканцы 1970-х гг.). У беларускай навуцы гісторыя ментальнасці ўсё яшчэ спрабуе знайсці сваё пачэснае месца, але пакуль значных дасягненняў у гэтым напрамку няма. Па-другое, нягледзячы на разнастайнасць прааналізаванай літаратуры, нельга сцвярджаць, што ў ёй раскрыты ўсе аспекты праблемы і патрэбна толькі абагульненне назапашаных ведаў. Большасць прац маюць шырэйшую спецыфіку – літаратуразнаўчую, крыніцазнаўчую, рэлігійную і г. д., таму даволі часта аўтары толькі мімаходзь звяртаюцца да тэмы ўспрымання смерці

і праблемы канатацыі кніжных і мастацкіх твораў з менталітэтам сярэднявечнага чалавека. Такім чынам, можам канстатаваць, што пры вялікай актуальнасці і папулярнасці гісторыі ментальнасці ў цэ-

лым і праблематыкі смерці і замагільнага жыцця ў прыватнасці ў дачыненні да беларускай шляхты часоў Вялікага Княства Літоўскага і РП дадзеныя пытанні не атрымалі належнай увагі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Хейзинга Й. Осень Средневековья: исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. М., 2004.
2. Аръес Ф. Человек перед лицом смерти. М., 1992.
3. Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność. Gdańsk, 2008.
4. Ле Гофф Ж. Рождение чистилища. М., 2009.
5. Делюмо Ж. Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII–XVIII вв.). Екатеринбург, 2003.
6. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1984.
7. Гуревич А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. М., 1989.
8. Rok B. Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich. Wrocław, 1991.
9. Rok B. Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej. Wrocław, 1995.
10. Мальдзіс А. І. Як жылі нашы продкі ў XVIII стагоддзі. Мінск, 2001.
11. Zielecka W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle testamentów. Warszawa, 2012.
12. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття. Київ, 2011.
13. Яковенко Н. «Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. на пошану Л. Войтовича. Львів, 2011. С. 784–808.
14. Яковенко Н. «Освоенный простір»: місця поховань волинської шляхти (середина XVI – середина XVII ст.) // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. Białystok, 2012. S. 137–152.
15. Włodarski M. Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w. Kraków, 1987.
16. Huszal G. Przygotowanie do śmierci w XVII w. // Roczniki Humanistyczne. Historia. 1983. T. XXXI, zes. 2. S. 105–151.
17. Kosman M. Litewskie kazania pogrzebowe z pierwszej połowy XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1972. T. 17. S. 87–114.
18. Skwara M. Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia. Gdańsk, 2010.
19. Nowak A. Z. Człowiek wobec wieczności: ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne XVII wieku. Kraków, 2008.
20. Бережная Л. А. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире // Исследования по истории Украины и Белоруссии. 1995. Вып. 1. С. 28–50.
21. Nowicka-Jezowa A. Sarmaci i śmierć: o staropolskiej pozycji żałobnej. Warszawa, 1992.
22. Nowicka-Jezowa A. Pieśni czasu śmierci: studium z historii duchowości XVI–XVIII wieku. Lublin, 1992.
23. Dziubkova J. Vanitas. Portret trumieny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych. Poznań, 1996–1997.
24. Попружина А. В. Портрети в контексті поховальної культури шляхти Речі Посполитої та козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. 2014. № 25. С. 281–287.
25. Kosman M. Pompa funebris w Wilnie doby przedrozbiorowej // Lituanica-Slavica Posnaniensia. 1994. T. 6. S. 131–158.
26. Chroscicki J. Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej. Warszawa, 1974.

References

1. Kheizinga I. Osen' Srednevekov'ya: issledovanie form zhiznennogo uklada i form myshleniya v XIV i XV vekakh vo Frantsii i Niderlandakh. Moscow, 2004 (in Russ.).
2. Ar'es F. Chelovek pered litsom smerti. Moscow, 1992 (in Russ.).
3. Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność. Gdańsk, 2008 (in Pol.).
4. Le Goff Zh. Rozhdenie chistilishcha. Moscow, 2009 (in Russ.).
5. Delyumo Zh. Grekh i strakh: formirovaniye chuvstva viny v tsivilizatsii Zapada (XIII–XVIII vv.). Ekaterinburg, 2003 (in Russ.).
6. Gurevich A. Y. Kategorii srednevekovoi kul'tury. Moscow, 1984 (in Russ.).
7. Gurevich A. Y. Kul'tura i obshchestvo srednevekovoi Evropy glazami sovremennikov. Moscow, 1989 (in Russ.).
8. Rok B. Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich. Wrocław, 1991 (in Pol.).
9. Rok B. Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej. Wrocław, 1995 (in Pol.).
10. Mal'dzis A. I. Jak zhyli nashy prodki w XVIII stagoddzi. Minsk, 2001 (in Belarus.).
11. Zielecka W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle testamentów. Warszawa, 2012 (in Pol.).
12. Bilous N. Testamenty kyjan sereyny XVI – pershoi polovyny XVII stolittja. Kyiv, 2011 (in Ukrainian).
13. Jakovenko N. «Interment of my body choose with my ancestors»: burial places of Volyn princes in XV – the middle of XVII centuries. *Ukraina: kul'turna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* : zbirnyk naukovykh prac' na poshanu L. Vojtovicha. Lviv, 2011. P. 784–808 (in Ukrainian).
14. Jakovenko N. «Mastered space»: the place of Volyn gentry's burial (the middle of XVI – the middle of XVII centuries). *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. Białystok, 2012. P. 137–152 (in Ukrainian).

15. Włodarski M. *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.* Kraków, 1987.
16. Huszał G. Przygotowanie do śmierci w XVII w. [Preparing for a death in XVII century]. *Roczniki Humanistyczne. Historia*. 1983. Vol. XXXI, issue 2. P. 105–151 (in Pol.).
17. Kosman M. Litewskie kazania pogrzebowe z pierwszej połowy XVII wieku [Lithuanian funeral sermons from the first half of XVII century]. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 1972. Vol. 17. P. 87–114 (in Pol.).
18. Skwara M. *Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia.* Gdańsk, 2010 (in Pol.).
19. Nowak A. Z. Człowiek wobec wieczności: ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne XVII wieku. Kraków, 2008 (in Pol.).
20. Bereznaia L. A. Ukrainsko-belorusskaya poeziya i dramaturgiya XVII veka o smerti i zagrobnom mire [Ukrainian-Belarusian poetry and drama of the XVII century on death and afterlife]. *Issledovaniya po istorii Ukrainy i Belorussii*. 1995. Issue 1. P. 28–50 (in Russ.).
21. Nowicka-Jeżowa A. *Sarmaci i śmierć: o staropolskiej pozycji żałobnej.* Warszawa, 1992 (in Pol.).
22. Nowicka-Jeżowa A. *Pieśni czasu śmierci: studium z historii duchowości XVI–XVIII wieku.* Lublin, 1992 (in Pol.).
23. Dziubkova J. *Vanitas. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych.* Poznań, 1996–1997 (in Pol.).
24. Popruzhina A. V. Portrety v konteksti pohoval'noi' kul'tury shljahty Rechi Pospolytoi' ta kozac'koi' starshyny drugoi' polovyny XVII–XVIII st. [Portraits in the context of the burial culture of the Commonwealths' nobility and Cossack elders second half of XVII–XVIII centuries]. *Pratci Tcentru pamjatkoznavstva : zbirnyk naukovykh prac'*. 2014. No. 25. P. 281–287 (in Ukrainian).
25. Kosman M. *Pompa funebris w Wilnie doby przedrozbiorowej [Pompa funebris in Vilnius before the Partitions]. Lituano-Slavica Posnaniensia.* 1994. Vol. 6. P. 131–158 (in Pol.).
26. Chroscicki J. *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej.* Warszawa, 1974 (in Pol.).

Артыкул паступіў у рэдкалегію 10.11.2016.
Received by editorial board 10.11.2016.